

УДК 94(498):342.724(=411.16)] «1922/1940»

© Ігор Піддубний* (Чернівці)

СТАНОВИЩЕ ТА ВІДСТОЮВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАВ ЄВРЕЇВ У РУМУНІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1922–1940 рр.)

Після завершення Першої світової війни Румунія пройшла через період певної політичної нестабільності. Фактично послідовне політичне життя в країні розпочалося після 1922 р. і до 1937 р. продовжувалося в рамках парламентської демократії. Питання, яке неодноразово порушувалося в цей період, стосувалося дотримання угоди про надання прав національним меншинам. Однією з них стала єврейська національна меншина, представники якої компактними групами мешкали на території Бессарабії, Буковини, Трансильванії на додачу до єврейського населення Старого королівства. Серед представників єврейського населення були доволі успішні підприємці, юристи, медики. Практично єврейська громада Румунії мала можливість створювати політичні організації, культурні товариства, мати представників у парламенті. Останні неодноразово ставили питання про захист громадянських прав єврейського населення, оскільки у 20–30-х роках ХХ ст. спостерігалися прояви антисемітизму у різних сферах. Фактично антисемітський рух набрав своїх основних рис у результаті «руху трунів», що розпочався в 1922 р. в Клужі та зачепив університети країни. В часи королівського авторитарного режиму збереглися умови для діяльності політичних представників євреїв у парламенті, хоча й ускладнився режим дотримання громадянських прав.

Ключові слова: Румунія, Буковина, Трансильванія, Бессарабія, євреї, єврейська громада, інституалізація, соціальні відносини, національна політика, національна меншина, антисемітизм, легальний статус.

Ihor Piddubnyi (Chernivtsi)

THE SITUATION AND ADVOCACY OF THE JEWS' CIVIL RIGHTS IN ROMANIA DURING THE INTERWAR PERIOD (1922–1940)

Abstract. After World War I, the Kingdom of Romania underwent a turbulent period of political development between 1918 and 1921, characterized by significant changes and the emergence of new political organizations, ranging from left-wing to right-wing. The eventual stabilization of political life in the framework of a parliamentary democracy — although various radical actions still occurred during this time — led to the establishment of a consistent political process in which each organization was able to obtain its own niche and the opportunity to become a parliamentary party, especially after the development of electoral legislation norms based on the law of March 28, 1926. The Jewish community — whose numbers had risen sharply following the incorporation of Bessarabia, Bukovina, and Transylvania — worked to secure a distinct role in the country's economic, political, and cultural spheres. It was under the new constitutional-parliamentary order that major Jewish political organizations emerged, while pre-existing groups and societies founded during the Austro-Hungarian period continued to function, having preserved their structure after World War I. In this new national setting, Jews became a recognized minority entitled to specific rights under the peace treaties. Jewish business owners retained control of their enterprises, and new industrial sectors began to emerge. Notably, in the 1930s, Chernivtsi's textile industry experienced rapid growth, and Jewish-owned factories employed a workforce that was largely composed of Jews. Jewish political leaders held seats in representative bodies and in the legislative assembly, advocating for the protection of Jewish rights as a national minority across various sectors. However, a part of society perceived the position of the Jews as a certain threat to the national state, which led to the emergence of an antisemitic movement that later developed into a political organization whose activities were based, among other things, on antisemitic slogans practically from the very beginning of the parliamentary period (1922–1937). The activities of this organization repeatedly prompted Jewish members of the parliament to appeal to the government regarding the protection of the civil rights of the Jewish population of Romania. In addition, legislators

* д.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Doctor of History, Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-9453-5481

e-mail: i.piddubnii@chnu.edu.ua

frequently raised concerns about the right to receive education in one's native language, the right to practice religious rites, and the inclusion of Jewish worship among the country's legally recognized religions. During the authoritarian regime of 1938–1940, despite the widespread practice of revoking citizenship and other restrictive measures, the Jews of Romania still retained the ability to be represented in the 1939–1940 parliament and to carry out certain activities aimed at defending the rights of the Jewish population. The situation changed radically after King Carol II abdicated power on September 6, 1940.

Keywords: Romania, Bukovyna, Transylvania, Bessarabia, Jews, Jewish community, institutionalization, social relations, national policy, national minority, antisemitism, legal status.

Постановка наукової проблеми та її значення. Період між двома світовими війнами позначений помітними зрушеннями у взаєминах представників різних національностей. На такому тлі особливо чітким постає ставлення в ряді держав до представників найбільш закритої на той час національності — євреїв. Саме така закритість, з одного боку, дозволяла зберегти віру та традиції, а з іншого — перетворювала євреїв в очах пересічного мешканця на загрозу, яку підігрівали різноманітними публікаціями як у правих, так і реформістських виданнях. Нерідко негативне ставлення до участі євреїв у політичному житті асоціювалося із загрозою, яка виходила з СРСР. Безпосереднє сусідство з цією країною, а також певні традиції у стосунках з євреями у Румунії зумовили особливе ставлення до них в цій країні. Фактично єврейському населенню Румунії довелося зазнати впливу подій, що значно змінили становище євреїв. Представникам цієї нації довелося пройти шлях від морального обмеження в правах (при збереженні впродовж тривалого часу достатньо стабільних економічних позицій) до відкритого геноциду в умовах Другої світової війни. У цей проміжок часу, міжвоєнний період та на початку Другої світової війни, євреї Румунії мали своїх представників у виборних органах різного рівня, в тому числі і в парламенті, мали можливість відправляти культ та видавати газети і займатися різними формами економічної діяльності, яка наприкінці 1930-х років дещо страждала від дій праворадикалів.

Аналіз останніх досліджень. Питання становища євреїв у Королівстві Румунії вже порушувалося в цілому ряді публікацій. Особливо широко це питання вивчалось в Румунії після революції 1989 р. Так, питання становища національних меншин Румунії продовжувало залишатися в 90-х роках минулого століття в полі зору відомого румунського історика І. Скурту. Завдяки його старанням вийшли друком публікації архівних документів, присвячені становищу національних меншин¹. Окремі питання діяльності політичних лідерів євреїв Румунії порушувалися у працях, що вийшли у видавництві «Газафер» у Бухаресті². Певне число публікацій стосовно становища євреїв та участі їхніх представників у політичному житті Румунії з'явилося в Бюлетені Інституту ім. д-ра І. Неміровера з Єрусалима у 70-х роках ХХ ст. Характеристику участі євреїв-депутатів та сенаторів румунського парламенту у політичному житті країни можна дати і після опрацювання матеріалів, зібраних та опублікованих у збірці документів «Євреї-парламентарі в законодавчому зібранні Румунії»³. Досить стисло характеристику становища євреїв у Румунії міжвоєнного періоду подав у своїй роботі Д. Ротшильд⁴. Опис повсякденного життя та обрядів Буковини і Бессарабії 20–30-х років ХХ ст. міститься у спогадах П. Фрід'юнг та М. Штівельмана⁵. Деякі питання зародження антисемітського руху в Румунії розглянуті в монографії І. Піддубного⁶. Ним же було простежено ситуацію в Румунії та становище євреїв країни⁷, становище євреїв на Буковині в 1919 р., а також діяльність окремих лідерів євреїв Румунії⁸. Важливою для розуміння становища євреїв Буковини є робота Ф. Хейман, видана в українському перекладі⁹. Отже, в українській та зарубіжній історіографії існують роботи, які присвячені темі становища євреїв у Королівстві Румунії у міжвоєнний період, або розкривають певні сторони історії євреїв Румунії міжвоєнного періоду. Тема збереження ідентичності, захисту громадянських прав, гарантованих мирними угодами 1919–1920 рр., при цьому, все ж потребує деякого додаткового аналізу.

Метою статті є встановлення умов існування представників єврейської нації в Королівстві Румунії та розкриття діяльності політичних лідерів єврейства у міжвоєнний період як реакції на ситуації, що виникали при спілкуванні з представниками титульної нації, посадовцями та приватними особами. Мета передбачає вирішення ряду завдань: аналіз становища євреїв у Королівстві Румунії; поява антисемітського руху в країні; аналіз дій політичних лідерів та парламентських представників євреїв у справі захисту громадянських прав єврейського населення.

Виклад основного матеріалу. Кінець Першої світової війни став відправною точкою у формуванні в Східній та Південно-Східній Європі нового порядку. Впродовж 1919–1921 рр. тут, за визначенням Д. Ротшильда, встановлювався устрій, характер якого правив «за класичний зразок і триумф націоналізму та його політичних обмежень»¹⁰. Створення нових держав на теренах Центрально-Східної Європи мало багато складнощів, викликаних проблемою дотримання міжнародних договорів

у плані захисту прав національних меншин. Румунія не була винятком із правил політичної гри у міжвоєнний період і тому проблеми національних меншин залишалися для неї серйозним випробуванням. Нові приєднані провінції «принесли з собою» і нерумунське населення, в якому окремою групою виділялися євреї. Безумовно, що включення Буковини, Бессарабії, Банату чи Трансильванії до складу Румунії змушувало приймати відповідні рішення та проголошувати себе румунами чи угорцями (частина євреїв Мойсеевої віри це зробила). Та все ж перепис 1930 р. показав, що у Великій Румунії мешкало 728 115 євреїв (4%), але при цьому на мові ідиш розмовляли 518 754 (2,9%), а до релігійних громад Мойсеевої віри належало 756 930 осіб (4,2%)¹¹.

На відміну від представників інших національних меншин Румунії (особливо німців, угорців), які в разі потреби могли шукати «успіху в її етнічній та культурній «материнській країні» проти тиску «держави-хазяїна», євреї, які не мали власної держави, «почувалися особливо упослідженими політично»¹². Проте становище євреїв у Румунії визначалося родом їхніх занять. Свого часу відомий румунський політичний діяч П. Карп зауважив, що небажання бояр займатися бізнесом привело до утворення єврейської гегемонії в торговій та фінансовій сферах, тим більше що юридичні обмеження, зокрема в тодішньому Старому королівстві, не давали їм змоги займатися громадською діяльністю. У Великій Румунії євреї зберігали свої позиції, контролюючи основну масу приватного капіталу в експорті, у транспортному та страховому бізнесі, текстильній, шкіряній, електротехнічній, хімічній, житловій, друкарській і видавничій галузях. Як наслідок реакція держави була однозначною — з другої половини 30-х років розгорнулася боротьба за націоналізацію промисловості, яка мала витіснити євреїв з їхніх місць. Незважаючи на обмеження в отриманні вищої освіти, високим було число євреїв серед юристів, лікарів, журналістів та банкірів. Нація, захищена від асиміляції, мусила реагувати виключно на антисемітські та ксенофобські прояви, які були притаманні румунському суспільству та державі. Щоправда, антисемітизм селянського середовища варто розглядати як «реакцію традиції проти сучасності»¹³. Загалом у Румунії міжвоєнного періоду були області, де євреї мали достатньо сильні політичні організації і могли в політичному плані дещо згладжувати прояви антисемітської поведінки окремих посадовців.

Крім того, у міжвоєнний період сильними залишалися традиції в єврейських громадах. Та й самі громади були центром, що організовував єврейське населення попри існування різних політичних течій. Немалу роль відігравала й релігія, яка не лише сприяла деякій «закритості євреїв», але й дозволяла задіяти певну кількість осіб на обслуговування потреб віруючих людей. Саме це відзначала у своїх спогадах Пріве Фрід'юнг, яка писала про свою «малу батьківщину» с. Жадова Сторожинецького повіту, говорячи про існування в ній штетла. Описуючи повсякденне життя євреїв, П. Фрід'юнг звертала увагу на деталі, які притаманні віруючим євреям у побуті, під час святкування¹⁴. Подібними описами, але трохи пізнішого періоду, відзначалися спогади М. Штівельмана, уродженця містечка Сокиряни. Прикметним є те, що бар-міцва М. Штівельман пройшов у 1941 р., тобто тоді, коли ще не встигли зруйнувати давні традиції на території, підпорядкованій радянській владі¹⁵. Дотримання звичаю у відзначенні традиційних свят іноді навіть змушувало облаштовувати житло із застосуванням певних елементів. Зокрема, в окремих випадках могли бути спорудження у дворі власного будинку чи вбудова у будинок як архітектурного елементу сукки, в якому віруючі євреї повинні були проводити певний час у свято Суккот. Чернівецька дослідниця єврейської культури Н. Шевченко відзначає наявність таких елементів у дворах ряду чернівецьких будинків, зокрема у будинку № 37 по вул. О. Кобилянської¹⁶. Небажаним в деяких єврейських родин було запрошення до помешкань християн, хоча такі візити у переважній більшості було результатом дружби дітей шкільного віку¹⁷. Зрештою, традиційними в заможних родин залишалися обіди для бідних у п'ятницю та суботу¹⁸.

Збереження культурних та релігійних традицій, їх дотримання було результатом організації єврейських громад. Також традиційними виглядали й заняття євреїв торгівлею, ремеслом та промисловим виробництвом. Майнове розшарування спостерігалось в середовищі єврейського населення. Серед румунських євреїв були й великі промисловці та банкіри, і дрібні ремісники та торговці. Одним із найвідоміших промисловців міжвоєнної Румунії вважається Макс Аушнітт, генеральний директор підприємств «Reșița» та «Titan-Nedrag-Călan», який неодноразово обирався до сенату як представник Торгово-промислової палати Галаца¹⁹. Досить швидко євреї-промисловці заповнили у Румунії нішу, що забезпечувала країну текстилем та текстильними виробами. Навіть прикордонне місто Чернівці нараховувало 46 середніх та малих текстильних підприємств, значна частина яких належала євреям-промисловцям. Серед них були «Trinaco» (Ф. Тріхтер та Нафталізон), «Țesătorie Națională» (Д. Зайдманн та брати Клінгер), «Record» (С. Віжніцер), практично всі націоналізовані впродовж 1940 р. радянською владою²⁰.

Та попри таку успішність частини єврейського населення, все ж таки в ряді питань його представники могли потрапляти у дещо обмежені умови діяльності. Вже сама уніфікація Румунії та зобов'язання дотримуватися прав національних меншин викликали в певних колах застереження і протестні дії. Протидія урядовим заходам вже від початку 20-х років почала проявлятися у антисемітських виступах студентів та учнів ліцеїв.

Найбільшим з перших антисемітських заходів став «рух трупів», організований студентами-медиками з університету в Яссах у 1922 р., що було результатом переконання щодо наповнення євреями юридичних та медичних факультетів університетів у відриві кількості відсотка студентів від реального відсотка єврейського населення в країні. Започаткований у Клужі рух, маючи певне підґрунтя, перекинувся і на інші університети країни.

У Клужі з боку румунських студентів відбувалися виступи проти євреїв у пресі, де неприйняття євреїв виступало у вигляді критики організації єврейського населення, неприйняття порядку існування народу. Один із провідних діячів праворадикального студентського руху І. І. Моца критикував ситуацію на факультеті медицини університету в Клужі, де на першому курсі було 40 студентів-румунів та 160 студентів-євреїв. Визнавав, що ситуація була схожою в інших університетах Румунії, та зауважував на перебуванні певної кількості студентів, румунів та євреїв, на навчанні за кордоном. З цієї ситуації виводив і необхідність студентських дій та критику іудейської релігії. Доводив законність із моральної точки зору дій студентів, як і зазначав, що вимога «*numerus clausus*» служить прогресу румунського суспільства. Наполягав на необхідності фінансування освітніх закладів, на необхідності мати здорову і сильну румунську інтелігенцію, на потребі вести подальшу боротьбу та врегулювати співвідношення студентів таким чином, щоб на 80 румунів припадали 10 євреїв і 10 представників інших національностей. Трохи пізніше І. І. Моца визнавав потребу у спрямовуючому радикальному націоналізмі²¹.

У грудні 1922 р. зафіксовані факти вигнання студентів-євреїв з лекцій в університетах Бухареста і Чернівців. Університет у Чернівцях, що мав гірші умови діяльності серед інших у Румунії, в антисемітському русі представляв професор Т. Брейляну, який активно співпрацював зі студентськими товариствами. Його антисемітизм проявлявся в підтримці ідеї видалення з економічного життя країни євреїв та створення середнього класу, національного у своїй основі. Для Чернівців антисемітські виступи у студентському середовищі вже не були новими, зокрема вони відомі на побутовому рівні в 1920-ті рр., коли студента М. Влайку було притягнуто до суду за поранення студента П. Зоне. Вже 3–4 грудня 1922 р. в Чернівцях відбулись акції солідарності з діями студентів Ясс і Бухареста.

Як реакція на дії студентів стало відправлення до Бухареста делегації для представлення звернення голові уряду, міністру внутрішніх справ та міністру Г. Г. Мирзеску. Фактично зародився рух, відомий із преси як «рух трупів», тим паче що товариство студентів-медиків порушувало питання саме про використання трупів євреїв та розгортання кампанії у пресі. Преса, особливо «*Cuvântul studențesc*», підігривала спрямовані проти євреїв настрої. До того ж сутички студентів із солдатами та жандармами 10 грудня 1922 р. перетворили студентський страйк у безстроковий. Зокрема, в Чернівцях від 27 грудня 1922 р. студенти відмовлялися відвідувати заняття та вимагали обговорення становища університетів у парламенті. У лютому 1923 р. окремі частини Бухареста блокувалися поліцією, а у квітні до кампусу вводили жандармів²².

Відома також і реакція депутатів парламенту на згадані події. Так, 7 грудня 1922 р. в парламенті виступив депутат А. Штерн, який описував ситуацію у Клужі, пов'язану з питанням «*numerus clausus*». Ним були згадані виступи проти організації «*Joint Distribution Committee*», як і в основному проти релігійної й етнічної єврейської меншини, а також щодо діяльності «*Uniunea națională creștină*». Депутат навів текст із «Установчого акта» цієї організації, яка своєю метою ставила «боротьбу всіма легальними засобами за підтримку румунських економічних, політичних і культурних інтересів проти жидів». Метою організації визнавався захист румунського народу від «жидівського загарбання» на економічному, політичному, соціальному та культурному терені». Засобом дії згаданого «Національного християнського союзу» стала газета «*Apărarea națională*», а також серія брошур пропагандистського характеру «Бібліотека Юди», яка розкривала питання захисту християнської релігії й національних та економічних інтересів з точки зору антисемітизму. Використовувалися також і «протоколи сіонських мудреців», про що свідчить одна з публікацій І. І. Моци. У діях подібного характеру депутат звинуватив професорів університету А. К. Кузу, К. Шумуляну, Н. К. Паулеску, як і І. Протопопеску, А. Наум, І. З. Кодряну. Останнього згадали і у зв'язку з манерою викладання німецької мови в ліцеї м. Гуш. Згадані особи у виступі були названі зрадниками народу. Депутат звернувся до міністра внутрішніх справ із запитом стосовно вживаних заходів з порушеного питання і забезпечення

громадського спокою та відшкодування збитків. До міністра освіти запит полягав у можливості забезпечення свободи освіти та покарання авторів безладів. Цей запит робився марно, оскільки на той час євреї Ардялу визнали себе громадянами Румунії та робили все можливе для свого визнання державою²³.

Врешті на святкування Різдва 1922 р. в Яссах призупинили навчання. Самі ж студенти у своїй більшості мали намір продовжити боротьбу за досягнення вимоги «*numerus clausus*». 31 січня 1923 р. депутат А. Штерн зробив заяву стосовно антисемітських виступів студентів у Бухаресті, повторно згадуючи та критикуючи дії К. З. Кодряну та А. К. Кузи. Пролунали звинувачення і на адресу Н. Йорґи за його націоналістичні заклики в «*Neamul Românesc*»²⁴. 3 лютого 1923 р. у зв'язку зі студентськими виступами Рада міністрів на засіданні ухвалила рішення закрити факультети і студентські їдальні та планувала провести арешти провідників руху. Серед заходів влади було і закриття газети «*Cuvântul Studentesc*»²⁵.

7 лютого 1923 р. питання студентських виступів розбиралося в парламенті у присутності міністрів І. Г. Дуки, К. Анджелеску, Й. Інкульця. Тут порушувалося питання про характер самого руху і велася суперечка між тими, хто вважав його антисемітським, та тими, хто це заперечував. Особливо помітним у цьому питанні став виступ С. Миндреску. Однак 12 лютого збиралися відновити навчання в Торговій академії, у зв'язку з чим ректор А. Чігоскі звертався до всіх студентів повернутися на навчання. З боку Президії Студентських товариств факультетів університету та спеціальних шкіл столиці було прийнято звернення до Н. Йорґи подати у відставку з освіти. Також делегація студентів на чолі з головою товариства студентів-теологів Г. Ровента мали аудієнцію з І. І. К. Бретіану, просячи від нього припинення урядових репресій проти студентства. Тоді ж було прийнято головою Ради міністрів рішення про негайне відкриття гуртожитків та їдалень. Того ж дня за звинуваченням у завданні поранення студентові Лунгулеску було заарештовано вихідця з Хотина, студента медицини М. Гішлера. 8 лютого 1923 р. в парламенті обговорювалося питання перебування студентів у гуртожитках. Про студентський рух йшлося і на засіданні уряду 9 лютого, де відзвітував міністр внутрішніх справ та сам голова Ради міністрів²⁶.

Висунута під час руху студентів ідея «*numerus clausus*» загалом служила обмеженню числа євреїв у освітніх закладах, для яких визначали пропорцію у 20%. До цього мала долучатися реакція румунів на дії євреїв, протидія яким, на думку К. З. Кодряну, мала вирішувати кілька проблем: проблему румунської землі, проблему міст, проблему румунської школи та правлячого класу, проблему національної культури. Ця ж позиція проявилася під час скликання в м. Редеуць 29 квітня 1923 р. зібрання Ліги захисту румунів-християн (у дійсності Ліги націонал-християнського захисту). У виступі Іона З. Кодряну прозвучала гостра критика євреїв за їхнє бажання підкорити собі всі народи та прагнення здійснити в Румунії революцію. На думку професора, цьому мала перешкодити Ліга захисту румунів-християн та її когорта «*Bogdan cel Aur*», яка створювалася в м. Редеуць²⁷.

Загалом початок антисемітських виступів у Румунії збігся у часі з подібними виступами в сусідніх з нею країнах, створенням перших румунських праворадикальних організацій та завершенням періоду активності лівих у країні. В подальшому праворадикальні організації вели не менш активну антисемітську діяльність. Проте пропаганда, спрямована проти євреїв членами Залізної гвардії, велася впродовж 30-х років. Нерідко антисемітська пропаганда велася в руслі антикомуністичної. Зокрема, характеризуючи антифашистську діяльність Антифашистського студентського фронту, відомий гардистський публіцист В. Марін у статті до газети «*Cuvântul Studentesc*» пов'язував її з зовнішнім фактором (фінансуванням її з СРСР) та негативно відгукувався на призначення послом СРСР в Румунії М. Островського²⁸. У ряді інших статей цей гардистський публіцист торкався й інших аспектів взаємовідносин з євреями²⁹.

Щоб протистояти й залагоджувати можливі непорозуміння з владними структурами необхідні були політичне об'єднання та політичні організації. Саме такі й створювалися та діяли після реорганізації в Румунії міжвоєнного періоду. До цього варто додати, що різною була політична організованість євреїв приєднаних провінцій, що вигідно вирізняло їх на тлі євреїв Старого королівства. Доказом останнього можуть послужити парламентські вибори 1920 р., коли кандидати до парламенту змагалися за місця в різних політичних організаціях, починаючи від Єврейського блоку, але здобули найбільше голосів лише на Буковині та у Бессарабії³⁰.

Вибори 1931 р. продемонстрували результати діяльності Унітарної єврейської партії, що мала свої регіональні відділення у провінціях, населених євреями. Парламентські вибори 1931 та 1932 рр. дали їй на Буковині бл. 8,5% голосів, а у Бессарабії 5,36% (1932). При цьому варто говорити про вищу організованість прихильників партії на виборах 1932 р. та виділити ряд повітів, що мали найвищі голоси. На Буковині ними стали повіти Чернівці (бл. 10%) та Сторожинець (9%), а у Бессарабії — повіт

Сороки (бл. 8%). Не відстала від Буковини і Трансильванія, де високі показники ця партія мала у повіті Марамуреш (12%), повіті Сату-Маре (бл. 6%), хоча загальне число по провінціях становило 3% голосів. У Банаті число тих, що голосували за партію, не виходило за межі 1,4%, а в Старому королівстві було бл. 1% голосів. Зібрані Єврейською партією голоси дали їй 4 мандати у 1931 р. та 5 депутатських мандатів у 1932-му³¹. Отже, впродовж 20–30-х років євреї, представники політичного руху, брали активну участь у політичному житті Румунії. Загалом у період між двома світовими війнами в парламенті Румунії працювали в різні роки 47 представників єврейських громад. Серед тих, хто обирався кілька разів до палати депутатів, були Н. Лернер, Б. Штраухер, шеф-рабин Я. Неміровер, М. Ебнер, М. Ландау, Й. Фішер, Я. Пістінер. Багаторічними сенаторами були Е. Берковіц, М. Аушнітт, М. Ціпштайн³². Головне завдання, що стояло перед єврейськими представниками, полягало в узгодженні інтересів єврейського населення із загальними інтересами країни. Дії єврейських представників у такому питанні проявилися під час обговорення нової конституції Румунії.

У 20-х роках склалася та система політичних взаємовідносин представників єврейських партій в Румунії, яка продовжувала зберігатися впродовж 30-х років. Відрізняючись від румунських політичних партій меншою мозаїчністю, вони мали достатньо велику кількість друкованих видань. Зокрема, на Буковині партійне різноманіття в єврейських політичних колах відображалося на складі преси. Німецькомовна преса на Буковині належала до німецької та єврейської. Значення німецькомовної преси було досить високим, адже вона охоплювала 60% читачів у краї та 90% — у Чернівцях. Німецькомовну пресу читали й представники місцевої румунської інтелігенції, тому не дивно, що напівіудейська «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» намагалася «представляти усі національні групи Буковини». Представниками інтересів єврейського населення Буковини були «Morgenblatt» та «Tag», а «Ostjüdische Zeitung» була органом буковинських сіоністів. Станом на 1935 р. відзначали помітний вплив радянської країни на іудейську пресу Буковини³³. В період економічної кризи 1929–1933 рр. окремі представники єврейських громад з новоприєднаних провінцій порушували питання поліпшення становища населення в цих провінціях. Зокрема, сенатор М. Ебнер на грудневій сесії 1930 р. у відповіді на тронне послання, аналізуючи економічне становище Румунії, звернув увагу на потребу покращення становища селян, які отримали землю згідно з аграрною реформою. Сенатор наголошував на потребі не лише наділяти землею, але й надавати дотації для технічної модернізації сільського господарства. Він же вказував, що проста митна протекція без надання необхідного капіталу не надасть розвитку промисловості. М. Ебнер наголосив на потребі провести судову реформу, що також пов'язувалося ним з потребою контролю за іноземними кредитами³⁴. Ця проблема була порушена єврейським депутатом Й. Фішером ще при обговоренні проекту закону про аграрний кредит у грудні 1929 р., яким було висловлено сумніви щодо швидкого поліпшення економічної ситуації в країні³⁵. Досить часто депутати звертали увагу на необхідність зміни фіскального режиму, а також відзначали потребу обговорювати положення економічних законів, консультуючись з Палатами торгівлі, Загальним союзом промисловців.

Серед питань, які обговорювали депутати-євреї у парламенті, були економічні, питання громадянства та прав національних меншин. Один з виступів Б. Штраухера стосувався соціальної сторони питання — наймання житла та укладення угод стосовно цього. Позиція депутата стосувалася захисту прав наймачів і норми закону, які, на його думку, могли викликати невдоволення. Виходив з таким висновком із ситуації на Буковині та можливих наслідків для комерції. З пропозицій виносив запровадити допомогу дрібним наймачам для їхньої підтримки³⁶. Інший депутат, соціал-демократ Я. Пістінер, у питанні про проект закону про родовища зайняв позицію проти перетворення країни у колонію для іноземців чи деспотію лібералів. Власне вважав за можливе отримувати прибуток і з іноземного капіталу і його позиція полягала у залученні іноземного капіталу до країни і не лише у розмірі 40%, але й і в інших розмірах³⁷.

Серед економічних питань важливим залишалося збереження прав євреїв на підприємницьку діяльність, через що у виступі в парламенті 15 грудня 1926 р. М. Ебнер доводив користь дій євреїв у сфері промисловості. Стосовно Буковини він називав євреїв-підприємців піонерами деревообробної промисловості, як і першими у створенні підприємств з виробництва цементу та алкоголю. Водночас у своєму виступі критикував діяльність Ліги націонал-християнського захисту, відкидаючи звинувачення у непатріотизмі євреїв Буковини. Вже тоді він передбачав можливість занепаду країни у разі приходу до влади названої політичної організації на чолі з А. К. Кузою³⁸. Та все ж в економічних питаннях, що стосувалися країни, більше можливостей мали представники Старого королівства. Зокрема, 29 березня 1928 р. відбулася інтерпеляція депутата В. Філдермана з приводу монетарної та економічної політики уряду у зв'язку з відбудовчою діяльністю, про яку говорив уряд упродовж 10 років, де йшлося про надзвичайно високий рівень інфляції та дорожнечу товарів. Поліпшення ситуації

депутат бачив у зусиллях уряду для стимулювання виробництва та створенні виваженого бюджету. У дискусії з приводу бюджету 5 квітня 1928 р. В. Філдерман говорив про ревалоризацію як моральну необхідність та економічну норму³⁹.

У сфері відстоювання прав національних меншин депутати і сенатори звертали увагу на питання освіти як гарантії власної ідентичності євреїв. Основою, на яку спиралися у своїх вимогах і запитах, вважали зміст мирних договорів, особливо під час обговорення проєкту закону про освіту. Зокрема, 28 червня 1924 р. Б. Штраухер порушив питання з деяких моментів у законі про освіту, зокрема і про анальфабетизм, який міг стати наслідком його застосування. Вимоги його стосувалися створення шкіл для меншин там, де було 30 дітей з числа меншин, обов'язкового вивчення ними релігії, викладання в патріотичному релігійному дусі, оплати міністерством релігійного навчання у разі наявності у школі від 80 учнів однієї конфесії та ін. Також вимагав створення у країні єврейських громад, як і створення шкіл у Бухаресті, Чернівцях, Кишиневі, Клужі, Яссах, Тімішоарі та Марамуреші для підготовки вчителів-євреїв, впровадження в університетах Чернівців чи Бухареста єврейських теологічних факультетів з мовами викладання гебрійською та румунською⁴⁰.

У грудні 1925 р. Н. Лернер ставив питання стосовно єврейських шкіл у Бессарабії та підготовки кадрів для них. Слідом за Н. Лернером торкнувся питання релігійної освіти Б. Штраухер, а ситуацію з учителями для початкової школи як критичну у дискусії з міністром освіти К. Анджелеску оцінив А. Штерн. 9 та 11 грудня 1925 р. Б. Штраухер ставив питання про приватну освіту, одне з яких стосувалося підготовки вчителів-євреїв, а інше — необхідності вивчення гебрійської мови⁴¹. Про потребу розвитку початкової освіти в євреїв у жовтні 1927 та березні 1928 рр. говорив Г. Карп, наголошуючи на потребі румунів порозумітися з євреями у сфері освіти⁴².

У березні 1928 р. в парламенті з приводу проєкту закону про середню освіту виступав В. Філдерман, доводячи хибність твердження про переважання євреїв у середніх навчальних закладах. Ліцеї Чернівців та Тарутіно стали темою одного з виступів Г. Карпа 11 жовтня 1928 р., де велася мова про необхідність допомоги викладачами, надання бюджетних квот для навчальних закладів національних меншин, розвиток професійної освіти⁴³. Також І. Неміровер порушив свого часу і питання про викладання юдейської релігії в школі⁴⁴.

Неодноразово ставилося в парламенті питання щодо антисемітських дій. Так, у квітні 1925 р. заяву про пљондрування синагог у м. Фокшани зробив Л. Цірельзон з проханням до міністра внутрішніх справ та міністра юстиції унеможливити в подальшому такі дії⁴⁵. Питання наявності в країні антисемітизму обговорювалося під час дискусії з приводу відповіді на Тронну промову 1926 р. сенаторами Л. Цірельзоном, К. Ключером, депутатом М. Ебнером. При цьому приклади антисемітизму дійсно були, як з призначенням головою першої екзаменаційної комісії Т. Брейляну, якого, як члена ЛНХЗ, звинуватили у діях проти громадянських прав євреїв у освіті. Прикладом стало і вбивство студентом Н. Тоту учня Д. Фалліка, і організація директором семінарії м. Єдінець Джеорджеску маніфестації з цього приводу під гаслом «Геть жидів! Смерть жидам!» з підпалами помешкань євреїв⁴⁶. Також депутат М. Ландау (4 грудня 1929 р., 19 січня 1930 р., 10 лютого 1930 р.); сенатор М. Ебнер (14 лютого 1930 р.); депутат І. Фішер (12 травня 1930 р.); С. Розенберг (14 лютого 1930 р.) вносили запити, робили повідомлення та декларації стосовно антисемітських виступів у різних населених пунктах, вимагаючи від уряду відповідних дій⁴⁷. 5 червня 1930 р. Я. Пістінер у виступі відзначив прояви антисемітизму у Яссах, Белці, Бухаресті та повіті Кимпулунг⁴⁸. Протести проти трактування євреїв як ворожого державі елементу робилися 4 березня 1932 р. депутатами С. Зінгером та М. Ебнером, 10 і 23 лютого 1933 р. — М. Ландау, 1 березня 1933 р. — М. Ебнером⁴⁹.

Доволі активними були парламентарі від єврейського населення Румунії в обговоренні питання культів у жовтні 1927 та березні 1928 рр., зокрема І. Неміровер, який розкрив усі особливості юдейського культу з його течіями⁵⁰. В обговоренні питання культів у Румунії також в різні періоди брали участь сенатор В. І. К. Бретіану, П. Гирбовічану, Е. Берковітц. З приводу закону про культу висловив свою думку сенатор Г. Карп, згадавши, зокрема, що на зібранні архидієцезії Буковини лише І. Ністор, Горча, Арвіреску висловилися проти освячення антисемітських прапорів зі свастикою. 5 квітня 1928 р. питання діяльності культів також було предметом виступу Б. Штраухера, який свою промову розпочав з констатації важливості організації культів для внутрішньої консолідації Румунії. Власне і саму релігію подавав як організуючу основу життя, яку варто було вкладати у дитину, то також ним було згадано пропозиції трирічної давнини, які полягали у обов'язковому і легальному створенні єврейських громад у Великій Румунії; додавання єврейської теологічної школи в університеті Бухареста чи Чернівців; заснування 7 єврейських шкіл для підготовки вчителів юдейської релігії у Бухаресті, Чернівцях, Кишиневі, Клужі, Галаці, Тімішоарі, Марамуреші як державних, так і за участю держави⁵¹. Врешті питання культів було темою для обговорення в парламенті і в наступні роки⁵².

Умови політичного життя, які, здавалося, змінювалися з приходом у владу у 1928 р. уряду НЦП, у рамках парламенту створили Єврейський парламентський клуб, до якого увійшли сенатор М. Ебнер, депутати Т. Фішер, І. Фішер, М. Ландау, М. Бенвеністі, як і С. Розенберг, А. Вайс, Н. Гегедуш, І. Неміровер. 28 грудня 1928 р. від імені Єврейського парламентського клубу Т. Фішер зробив заяву, просячи вважати таке утворення в парламенті представником єдиної єврейської партії країни. В її програму вносилося положення вірності євреїв династії та трону. Політичним кредо парламентського клубу називали прогрес цивілізації, економічне процвітання країни при демократичному правлінні. Від такої системи правління парламентський клуб очікував повної гарантії всіх громадянських свобод, свободи віросповідання, думки, преси, освіти і навчання дітей батьківською мовою, свободи економічної діяльності. Від нового режиму Клуб очікував реалізації положення про рівність всіх націй, подолання недружніх проявів, повне усунення антисемітської агітації з громадського життя Великої Румунії. Клуб підтримував урядові дії, спрямовані на розвиток єврейської громади. Своім завданням бачив відстоювання повного визнання прав єврейської етнічної меншини. Для розвитку країни вважали необхідним зміцнення комерції та дрібної індустрії. Саму ж Тронну промову Клуб вважав проголошенням реалізації програми НЦП та вітав прихід партії до влади⁵³.

У 1931 р. відбулась участь у парламентських виборах Єврейської унітарної партії. Власне у виборах 1931–1932 рр. єврейські організації здобули найкращі результати на Буковині (близько 8,5%) та у Бессарабії (5,36%). Найкращі показники продемонстровані у повітах Чернівці (бл. 10%) й Сторожинець (9%), а також Сороки (близько 8%). Не відстали і повіти Трансильванії Марамуреш (12%) та Сату-Маре (6%). Незначними показники виявилися у Банаті (1,4%), Регаті (до 1%), тоді як у Добруджі — 0%. Загалом у 1931 р. 4 мандати були отримані у повітах Чернівці, Марамуреш, Сороки та Сторожинець. У 1932 р. повіти Чернівці, Гунедоара, Марамуреш, Сороки та Сторожинець принесли партії 5 депутатських місць⁵⁴.

Передвиборчі зібрання не завжди були чисельними. Для прикладу, 18 травня 1932 р. у м. Садагура до зали Шматніка прийшло 150 осіб на передвиборчі збори Єврейської унітарної партії, де промовляли М. Йосіф, Л. Шмільцер, М. Ебнер, М. Райфер. Говорили про необхідність існування єврейської партії, незалежної від інших. Кризу в Румунії М. Йосіф назвав результатом поганого адміністрування. Говорили також і про закон конверсії сільськогосподарських боргів та обіцяли модифікацію закону у разі проходження у парламент. Обговорювалося і питання антисемітських дій у Сороках та Чернівцях (вбивство Фалліка). 3 липня 1932 р. у Чернівцях в залі ремісників перед зібраними виступав Б. Штраухер, говорячи про своє балотування до парламенту та дії на користь єврейської громади. Критикував він і дії М. Ебнера⁵⁵. Іншим разом, 17 травня 1933 р., у залі кінотеатру «Scala» у Чернівцях відбулася конференція Сіоністського ревізійністського комітету, де головував др. Лазаровіч. Виступив тут голова Світового сіоністського ревізійністського союзу В. Жаботінскі про необхідність розвитку єврейського народу у власній державі. Тоді ж прозвучав вислів, що сіонізм вийшов зі стадії ідеї та перейшов у стадію дійсності. Він же проаналізував умови колонізації Палестини, говорив про гітлерівський режим у Німеччині та бойкот ним євреїв⁵⁶.

Парламентським представникам євреїв неодноразово доводилося робити заяви у відповідь на звинувачення у нелояльності державі, як свого часу зробив Г. Карп. Він же відзначав, що ряд адміністративних установ країни вважає євреїв другосортними особами та говорив про моральне гетто, влаштоване рядом законів у передвоєнній Румунії⁵⁷. Подібно виступав і І. Неміровер, який відкидав звинувачення в тому, що всі євреї є комуністами⁵⁸. Безумовно, шеф-рабин мав рацію, коли відкидав звинувачення в отождоженні євреїв з комуністами. Однак у ряді провінцій в 30-х роках значне число єврейської молоді брало участь в діяльності комуністичних організацій. Помітним це явище було і на Буковині, прикордонній провінції Румунії. В 30-х роках тут комуністичний рух дещо ослаб, що стало помітним на тлі розгортання нацистської та антисемітської пропаганди в краї. За спостереженнями польського консула в Чернівцях М. Уздовського, посилення гітлерівської агітації на Буковині вплинуло на антисемітські настрої українського населення. У 1933 р. антиєврейські виступи на Буковині проводилися за участю української молоді, яка відмовилася від курсу, пропонованого керівництвом Української Національної партії⁵⁹.

Та все ж таки осередки РКП діяли, свідченням чого були арешти, проведені у Чернівцях 20 лютого 1934 р. Серед арештованих були й представники чернівецької інтелігенції та учні ліцею⁶⁰. Проте, попри арешти, спроба відновити діяльність комуністичних осередків була і на початку березня 1934 р., коли місцева преса повідомила про арешт 30 осіб за звинуваченнями в комуністичній діяльності. Як відзначав польський консул М. Уздовський, 90 відсотків арештованих становили євреї, до яких належали студент Ю. Софран, Р. Фуксманн, М. Ювенталь та інші. При арешті було знайдено докази зв'язку Чернівців з комуністичним центром у Бухаресті, який «за останній час переказав значні кошти для комуністичних акцій у Буковині та Хотинському повіті»⁶¹.

Проте всі досягнення єврейських політиків були знецінені після невдалих парламентських виборів 1937 р. Вже з приходом до влади уряду О. Гоґи розпочали ряд заходів, спрямованих на обмеження свободи євреїв. У першу чергу запроваджувався контроль над підприємствами, що належали євреям, обмежувалися їхні права в заняттях професіями⁶². На черзі стало питання і про перевірку громадянства євреїв, що мало привести до виселення з країни значного їх числа, хоча і в той час висловлювалися подекуди неспівмірні думки про завдання через це шкоди державі⁶³. Не змінилася ситуація й після проголошення в країні королівської диктатури. Перевірка стану громадянства змінила ставлення євреїв до влади і навіть створення Генерального комісаріату національних меншин не змінило скептичних настроїв у єврейському середовищі⁶⁴.

В умовах авторитарного режиму євреї потрапили і до парламенту, обраного у травні 1939 р. З окремих виступів проглядається вірогідність представників євреїв у законодавчому зібранні. Так, 13 березня 1940 р. Головний рабин А. Шафран, висловивши довіру королю, заявив про ухвалення відповіді на Тронну промову. У його ж виступі 3 квітня 1940 р. містилися позитивні відгуки і на проект закону щодо створення колегії медиків. Тут було проаналізовано терміни вступу до колегії, відмову від скасування книги медика, видалення з професії чи тимчасове призупинення практики, як і санкції дисциплінарної комісії. 5 квітня 1940 р. А. Шафран дав пропозиції по проектах законів, представлених у Сенаті міністром національної освіти. Позитивно приймалося положення про існування трьох категорій шкіл у професійній освіті, які мали засновуватися державою чи державними інституціями, як і приватними промисловими організаціями. Закон про професійну підготовку передбачав створення курсів для підготовки учнів промисловими чи комерційними державними, повітовими, громадськими чи приватними підприємствами або легальними культовими організаціями. Загалом говорилося про гармонію у освітніх закладах (у способі діяльності та програмі підготовки), які мали готувати кваліфікованих робітників. Позитивно сприймалося право заснування професійних шкіл культовими організаціями⁶⁵.

З останніх рішень, які приймалися парламентом, були рішення, винесені у обговоренні 3–6 липня 1940 р. з приводу втрати Румунією Бессарабії, північної Буковини та округи Герца. Своє ставлення висловив А. Шафран, який побажав зробити заяву від імені єврейської громади, хоча й отримав погрози на свою адресу. У сенаті було неспокійно і проф. Тенесеску фактично допоміг А. Шафрану уникнути сутички з Кузою та його прибічниками. Звинувачення у продажу країни лунали на адресу комуністів та євреїв. Незважаючи на гомін у сенаті А. Шафран зробив заяву, що євреї не можуть бути відповідальними за драматичну ситуацію в країні, та залишив засідання. На засіданні комісії із зовнішньої політики Палати і Сенату 3 липня 1940 р. королівський радник К. Арджетоюну подав виклад ситуації. Після виступу Г. Тетереску відбулись заяви від парламентарів — сенатора Ш. Чобану та сенатора М. Гакмана. Головував на засіданні віцепрезидент К. Редулеску-Мотру. Стосовно заяви А. Шафрана не було згадано нічого. 4 липня 1940 р. засідання пройшло під головуванням віцепрезидента А. Теодореску. 6 липня 1940 р. в газеті «*Renasterea noastră*» вийшла заява А. Шафрана, у якій йшлося про відданість інтересам єдності Румунії та обіцялося вірність країні і трону⁶⁶.

Декрети 22 червня 1940 р. стали підставою для розгортання кампанії із включення нових членів до Партії Нації, адже в них йшлося про обов'язкове членство для всіх державних службовців. Записували навіть евакуйованих з Бессарабії та Буковини, адже за місцем нового перебування вони повинні були вступити до Партії Нації до 15 серпня 1940 р. Проте активності громадян не було помітно, адже після територіальних втрат не сприймалася офіційна пропаганда. Також певну вичікувальну позицію займали угорці, хоча в парламенті діяла група з 11 представників меншини. Не було помітної реакції з боку німецької меншини, що пояснювалося її поділом між Г. О. Ротом, Ф. Фабріціусом та А. Конрадів. Доволі швидко Партія Нації могла поповнитися румунськими громадянами єврейської національності, але тут були обмеження. Навіть державні службовці, які записувалися угорцями, не потрапляли до складу Партії Нації. Фактично керівництво країни ініціювало антисемітські дії у вигляді обмеження прав євреїв, що сучасний румунський історик Р. Ф. Бружа трактує як подання знаку Німеччині. При цьому в колах політичної верхівки єврейської громади Румунії сама Партія Нації сприймалася як суто фашистська. Також на певний успіх могли розраховувати в повітах Одоггей, Трей Скауне, Чук, де розмістили евакуйованих з Бессарабії та Північної Буковини.

Доволі цікавою виявилася ситуація з Фронтом Національного Відродження саме в Бессарабії в червні 1940 р. Про керівників місцевих організацій з Бессарабії король нотував, що саме вони, повністю більшовизовані, вітали з червоними прапорами і квітами радянські війська. У тій ситуації, особливо зважаючи на стосунки з легіонерами, король вважав за потрібне прискорити діяльність з організації Партії Нації. У тому ж руслі було обговорено ним 7 серпня з Т. Сідоровічем питання включення до складу «*Straja Țării*» Передвійської підготовки та Студентського фронту. Станом на 13 серпня І. Джігурту доповідав королю про труднощі, що виникли в комісії з організації Партії Нації з вини опозиції, насамперед М. Гелмеджану⁶⁷.

Стосовно ж євреїв у країні діяли на підставі декрето-закону про юридичне становище євреїв Румунії від 8 серпня 1940 р., в якому міністр юстиції І. В. Груйа бачив і розв'язання проблеми прав румунського народу. Певним чином це був знак і легіонерам, їх заохочення до співпраці з урядом, адже відбувалось обмеження прав євреїв у сфері зайняття адміністративних посад, володіння майном, заняття професіями. Встановлювалися також і права дітей від змішаних шлюбів. Слідом за згаданим 31 серпня вийшов декрето-закон про становище євреїв у освіті всіх рівнів та розпорядження щодо відправи іудейського культу. Вже на місцях Гвардії Партії Нації робили розпорядження по антисемітських діях, у першу чергу в економічній сфері⁶⁸.

Після подій червня 1940 р. в Румунії ставлення до євреїв змінилося і у 1940–1941 рр. набрало нових форм. На Буковині українське й румунське населення впродовж першого року радянської влади також змінило своє ставлення до місцевого єврейського населення. Можливо, причиною цього стала реакція самих євреїв на зміну влади. З червня 1940 р., після майже дворічного тиску на євреїв з боку румунської держави, вони стали співпрацювати з радянськими каральними органами. Підтверджують це і свідчення Р. Вагнера, начальника штабу переселенської комісії у Чернівцях, який зазначав, що «багато чернівецьких євреїв шпигували на користь НКВС проти українських та румунських націоналістів»⁶⁹.

Висновки. Отже, єврейська меншина в Румунії міжвоєнного періоду перебувала в кращому становищі порівняно зі становищем євреїв у королівстві до Першої світової війни. Проте, незважаючи на положення угоди про права національних меншин, євреї, як і християнські меншини, залишалися обмеженими у своїх правах. До них, як і до представників християнських національних меншин, застосовувалися прийоми обмеження в правах здобуття освіти, зайняття ряду державних посад. До проголошення королівської диктатури державний антисемітизм носив прихований характер і лише в умовах королівської диктатури проявлявся відкрито. Останнє було реакцією румунських зверхників на події, що відбувалися у світі.

¹ *Minoritățile naționale din România: 1918–1925. Documente* [National minorities in Romania: 1918–1925. Documents.], București, 1995, 784 p.; *Minoritățile naționale din România: 1925–1931. Documente* [National minorities in Romania: 1925–1931. Documents], București, 1996, 606 p.

² H. Kuller, *Presa evreiască bucureșteană: 1857–1994* [The Jewish Press of Bucharest: 1857–1994], București, 1996, 164 p.; A. Șafran *Un tăciune smuls flăcărilor. Comunitatea evreiască din România: 1939–1947. Memorii* [An ember plucked from the flames. The Jewish community in Romania: 1939–1947. Memoirs], București, 1996, 407 p.

³ *Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940). Documente (extrase)* [Jewish Parliamentarians in the Legislative Assembly of Romania (1919–1940). Documents (extracts)], București, Hasafer, 1998, 426 p.

⁴ Д. Ротшильд, *Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами* [East-Central Europe between the Two World Wars], Київ, Мегатайп, 2001, 496 с.

⁵ П. Фриджюнг, «Мы просто хотели, чтобы был рай на земле»: Воспоминания еврейской коммунистки с Буковины [«We Just Wanted There to Be Paradise on Earth»: Memories of a Jewish Communist from Bukovina], Львов, Екоінформ, 2005, 300 с.; М. Штивельман, *Марш смерти* [Death March], Рио-де-Жанейро, Имаго, 2004, 234 с.

⁶ І. Піддубний, *Партії, парламент, король та уряд. Розвиток і взаємодія елементів політичної системи Румунії у 1918–1940 рр.* [Parties, Parliament, King and Government. Development and Interaction of Elements of the Political System of Romania in 1918–1940], Чернівці, Друк Арт, 2019, 912 с.

⁷ І. Піддубний, *Становище євреїв у Румунії міжвоєнного періоду* [The Status of Jews in Romania during the Interwar Period], in «Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія»», Чернівці, Рута, 2008, вип. 6, с. 30–41; І. Піддубний, *Політичні події та соціальне життя Буковини у 1919 році* [Political events and social life of Bukovina in 1919], in «Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія», Чернівці, Чернівецький університет, 2020, № 2, с. 84–106.

⁸ І. Піддубний, *Позиція В. Філдермана щодо «єврейського питання» та його місця в політичному житті Румунії 1920-х років* [V. Filderman's position on the «Jewish question» and its place in the political life of Romania in the 1920s], in «Rocznik Chełmski», 2020, t. 24, s. 271–289; І. Піддубний, *Місце та роль Бенно Штраухера у житті єврейської громади Чернівців та Буковини кінця XIX — першої чверті XX ст.* [The place and role of Benno Straucher in the life of the Jewish community of Chernivtsi and Bukovina in the late 19th — first quarter of the 20th century], in «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки», 2022, вип. 35, с. 178–190.

⁹ Ф. Хейман, *Повернення пам'яті: Сторінки єврейської історії Чернівців* [Return of Memory: Pages of the Jewish History of Chernivtsi], Київ, Дух і літера, 2016, 408 с.

¹⁰ Д. Ротшильд, *Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами*, с. 13.

¹¹ *Recensământul General al populației României din 29 Decembrie 1930. vol. II: Neam, limba maternă, religie* [General Census of the Romanian population of December 29, 1930. vol. II: Nation, mother tongue, religion], București, 1938, р. XXVIII, XXI, XXX.

¹² Д. Ротшильд, *Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами*, с. 22.

¹³ Д. Ротшильд, *Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами*, с. 353–354.

¹⁴ П. Фриджюнг, «Мы просто хотели, чтобы был рай на земле», с. 74–109.

¹⁵ М. Штивельман, *Марш смерти*, с. 71–79, 95–98.

- ¹⁶ Н. Шевченко, *Черновицкая Атлантида* [Chernivtsi Atlantis], Чернівці, Золоті литаври, 2004, с. 60–61.
- ¹⁷ Ф. Хейман, *Повернення пам'яті: Сторінки єврейської історії Чернівців* [Return of Memory: Pages of the Jewish History of Chernivtsi], Київ, Дух і літера, 2016, с. 80.
- ¹⁸ Ф. Хейман, *Повернення пам'яті*, с. 77.
- ¹⁹ *Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940). Documente (extrase)*, p. 407.
- ²⁰ *Industria din Bucovina. Indicatorul întreprinderilor industriale pe anul 1937* [Industry in Bucovina. Indicator of industrial enterprises for 1937], Cernăuți, 1937, p. 45–48.
- ²¹ *Cauza noastră e justă în ordinea morală și servește progresul social* [Our cause is just in the moral order and serves social progress], in I.I. Moța, *Cranii de lemn. Articole 1922–1936*, Sibiu, Editura «Totul pentru Țară», 1936, p. 13–17; *Necesitatea naționalismului radical* [The necessity of radical nationalism], in I.I. Moța, *Cranii de lemn. Articole 1922–1936*, p. 20.
- ²² Ф. Хейман, *Повернення пам'яті*, с. 238; *În jurul agitațiilor antisemite* [Around the anti-Semitic agitations], in «Viitorul», 1922, № 4421, 6 Decembrie, p. 2; R. Clark, *Sfîntă tinerețe legionară. Activismul fascist în România interbelică* [Holy Legionary Youth. Fascist Activism in Interwar Romania], Iași, POLIROM, 2015, p. 41–44; R.-F. Bruja, *Extrema dreaptă în Bucovina* [The right-wing radicalism in Bucovina], Târgoviște, editura «Cetatea de Scaun», 2012, p. 70–71, 73–74.
- ²³ *Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)*, p. 16–20; *Disciplina Jidănească* [Jewish Discipline], in I.I. Moța, *Cranii de lemn. Articole 1922–1936*, p. 22–23.
- ²⁴ *Parlamentari evrei în forul legislativ al României*, p. 23–28.
- ²⁵ *Știri din Țara primite dela corespondenții noștri pe ziua de 30 Decembrie. Iași* [News from the Country received from our correspondents on December 30. Iași], in «Universul», 1923, 1 Ianuarie, № 1, p. 6; *Consiliul de Miniștri și agitațiile studentești* [The Council of Ministers and the student agitations], in «Universul», 1923, 4 Februarie, № 29, p. 1.
- ²⁶ *Corpurile Legiuitoare. Camera* [Legislative Bodies. Chamber], in «Universul», 1923, 10 Februarie, № 33, p. 5; *Mișcarea studenților* [The student movement], in «Universul», 1923, 10 Februarie, № 34, p. 1; *Corpurile Legiuitoare. Ședința dela 8 Februarie* [Legislative Bodies. Meeting of February 8], in «Universul», 1923, 10 Februarie, № 34, p. 3; *Consiliul de miniștri de ieri* [Council of Ministers of the yesterday], in «Universul», 1923, 11 Februarie, № 35, p. 5; *Consiliul de miniștri de Vineri* [The Council of Ministers of Friday], in «Universul», 1923, 11 Februarie, № 36, p. 1–2.
- ²⁷ Arhivele Naționale ale României, Serviciul județean al Arhivelor Naționale Suceava, fond. 101 Prefectura județului Rădăuți, dos. 10/1923, f. 3.
- ²⁸ V. Marin, *Crez de generație* [Creed of a Generation], București, 1937, p. 93.
- ²⁹ V. Marin, *Crez de generație*, p. 43–47, 77–81, 117–118.
- ³⁰ M. Ivan, *Evoluția partidelor noastre politice on cifre și grafice. Studiu comparativ al rezultatelor oficiale ale alegerilor pentru Camera Deputaților din anii 1919–1932* [The evolution of our political parties in figures and graphs. Comparative study of the official results of the elections for the Chamber of Deputies in the years 1919–1932], Sibiu, 1934, p. 24.
- ³¹ M. Ivan, *Evoluția partidelor noastre politice on cifre și grafice*, p. 24, tab. Ve.
- ³² *Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940). Documente (extrase)*, p. XXV–XXVII.
- ³³ *Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918–1944 рр. Погляд дипломатів (Документи)* [Bucovina: national movements and socio-political processes 1918–1944. The view of diplomats (Documents)], Чернівці, Зелена Буковина, 2007, с. 147–148.
- ³⁴ *Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)*, p. 278–279.
- ³⁵ *Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)*, p. 242–249.
- ³⁶ 14. *Intervenția deputatului Benno Straucher la discuția proiectului de lege pentru regamentarea raporturilor dintre proprietari și chiriași* [14. Intervention of deputy Benno Straucher at the discussion of the draft law for the regulation of relations between possessors and tenants], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 51–54.
- ³⁷ 15. *Obiecțiile lui Iacob Pistiner la discuția proiectului de lege a minelor* [15. Iacob Pistiner's objections to the discussion of the mining bill], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 54–56.
- ³⁸ 26. *Deputatul Mayer Ebner afirmă loialitatea populației evreiești față de patria în care trăiește* [26. Deputy Mayer Ebner affirms the loyalty of the Jewish population towards the homeland in which it lives], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 98–101; 27. *Contribuția populației evreiești la dezvoltarea industrială și financiară a României* [27. The contribution of the Jewish population to the industrial and financial development of Romania], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 102–111.
- ³⁹ 39. *Interpelarea deputatului W.Filderman în legătură cu politica monetară și economică a guvernului* [39. Inquiry of Deputy W. Filderman in connection with monetary and economical policy of a Government], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 172–181; 40. *La discutarea bugetului statului* [40. On the discussion of the state budget], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 182–185.
- ⁴⁰ 16. *În dezbaterile proiectului de lege pentru organizarea învățământului primar și normal primar* [16. In the debate on the draft law for the organization of primary and secondary education], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 56–60; 17. *Cu ocazia dezbaterii proiectului de lege pentru organizarea învățământului primar și normal primar* [17. On the occasion of the debate on the draft law for the organization of primary and normal primary education], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 60–65.
- ⁴¹ 22. *În legătură cu proiectul de lege de organizare a învățământului particular* [22. In connection with the draft law on the organization of private education], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 76–81; 23. *Dr. A. Stern se declară de acord cu unele principii ce trebuie luate în considerare în proiectul de lege de organizare a învățământului particular* [23. Dr. A. Stern agrees with some principles that must be taken into account in the draft law on the organization of private education], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 81–92.

- ⁴² 30. Horia Carp exprimă satisfacția pentru drepturile formulate în noua Constituție, subliniind participarea evreilor la viața publică [30. Horia Carp expresses satisfaction with the rights formulated in the new Constitution, emphasizing the participation of Jews in public life], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 115–119.
- ⁴³ 41. Horia Carp consideră că acordarea drepturilor egale pentru minorități va demonstra încredere în loialitatea populației evreiești [41. Horia Carp considers that granting equal rights to minorities will demonstrate confidence in the loyalty of the Jewish population], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 186–192.
- ⁴⁴ 61. Interpelarea adresată de Rabinul Șef I.Niemirower în legătură cu măsurile ce se vor lua pentru învățarea religiei mozaice în școlile statului [61. The interpellation addressed by the Chief Rabbi I. Niemirower regarding the measures to be taken for the teaching of the Mosaic religion in state schools], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 265–266.
- ⁴⁵ 19. Protest împotriva molestării unor evrei, violării sinagogilor și pângării Vechiului Testament de către grupuri de studenți, cu prilejul judecării procesului lui C.Z.Codreanu [19. Protest against the molestation of Jews, the violation of synagogues and the desecration of the Old testament by groups of students, on the occasion of the trial of C. Z. Codreanu], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 67.
- ⁴⁶ 26. Deputatul Mayer Ebner afirmă loialitatea populației evreiești față de patria în care trăiește [26. Deputy Mayer Ebner affirms the loyalty of the Jewish population to the homeland in which it lives], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 98–101.
- ⁴⁷ 54. Senatorul Mayer Ebner abordează unele probleme ale crizei economice [54. Senator Mayer Ebner addresses some problems of the economic crisis], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 238–242.
- ⁴⁸ 58. Protest împotriva calomniilor proferate de la tribuna Adunării Deputaților de către A.C. Cuza [58. Protest against the slanders uttered from the tribune of the Assembly of Deputies by A.C. Cuza], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 254–256.
- ⁴⁹ 91. Subliniind importanța Marii Uniri din 1918, Michel Weissman respinge calomniile antisemite proferate de unii deputați [91. Underlining the importance of the Great Union of 1918, Michel Weissman rejects the anti-Semitic slanders uttered by some deputies], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 365–376.
- ⁵⁰ 29. Consolidarea statului implică o acțiune educativă și prin școlile naționalităților, ceea ce presupune elaborarea proiectului legii cultelor [29. The consolidation of the state also implies an educational action through the schools of nationalities, which implies the elaboration of the draft law on religions], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 112–114.
- ⁵¹ 35. Opiniile Șef-Rabinului dr. I.Niemirower cu privire la proiectul de lege a cultelor [35. Opinions of Chief Rabbi Dr. I. Niemirower regarding the draft law on religions], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 151–154; 36. Intervenția senatorului Elly Berkovitz la dezbaterile proiectului de lege a cultelor [Senator Elly Berkovitz's intervention at the debate on the draft law on religions], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 154–158; 37. Senatorul H.Carp consideră legea cultelor un moment de progres pentru ideea de apropiere frățească [37. Senator H. Carp considers the law on religions a moment of progress for the idea of fraternal rapprochement], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 159–166; 38. Legislația privitoare la activitatea cultelor trebuie să respecte prescripțiile religioase și rituale ale cultelor care cer unitatea comunităților pe baza cultului unic mozaic [38. Legislation regarding the activity of cults must respect the religious and ritual prescriptions of the cults that require the unity of the communities based on the single mosaic cult], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 166–171.
- ⁵² 50. Intervenție la discutarea proiectului de lege pentru modificarea unor dispozițiuni privind regimul general al cultelor [50. Intervention during the discussion of the draft law for the modification of some provisions regarding the general regime of religions], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 219–223; 51. Senatorul dr. I. Niemirower cere modificarea unor dispozițiuni din legea pentru regimul general al cultelor [51. Senator Dr. I. Niemirower requests the modification of some provisions of the law on the general regime of religions], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 223–228; 52. Intervenția lui Emil D. Fagure în legătură cu modificarea unor dispozițiuni la regimul general al cultelor [52. Emil D. Fagure's intervention in connection with the modification of some provisions of the general regime of religions], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 228–231; Жиду протестуют! [Jews protest!], in «Час», 1929, 19 липня, ч. 233; 88. Deputatul Michel Landau cere elaborarea regulamentului la legea pentru regimul general al cultelor [88. Deputy Michel Landau requests the elaboration of regulations to the law for the general regime of religions], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 360–361.
- ⁵³ 42. Intervenția lui Theodor Fischer la discutarea Adresei de răspuns la Mesajul Tronului, subliniind semnificația constituirii Clubului parlamentar evreiesc [42. Theodor Fischer's intervention during the discussion of the Address in Response to the Message from the Throne, underlining the significance of the establishment of the Jewish Parliamentary Club], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 192–195.
- ⁵⁴ M. Ivan, *Evoluția partidelor noastre politice în cifre și grafice 1919–1932*, p. 24, tab. Ve.
- ⁵⁵ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО), ф. 38 Квестура поліції м. Чернівці, оп. 2, спр. 559 Інформаційне повідомлення поліцейських органів про діяльність і проведення передвиборних зібрань партії «націонал-ліберал» в м. Чернівці, арк. 3, 4.
- ⁵⁶ ДАЧО, ф. 38, оп. 2, спр. 559 Інформаційне повідомлення поліцейських органів про діяльність і проведення передвиборних зібрань партії «націонал-ліберал» в м. Чернівці, арк. 2.
- ⁵⁷ *Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)*, p. 386–392.
- ⁵⁸ *Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)*, p. 398–400.

- ⁵⁹ Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918–1944 рр., с. 112.
- ⁶⁰ Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918–1944 рр., с. 97.
- ⁶¹ Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918–1944 рр., с. 98.
- ⁶² Час (Чернівці), 1938, 1, 4 січня. Див. також: І. Піддубний, *Національні меншини Румунії в умовах королівської диктатури: пошук шляхів співпраці з режимом* [National minorities of Romania under the conditions of the royal dictatorship: searching for ways of cooperation with the regime], in «Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини», вип. 323–324, Чернівці, Рута, 2006, с. 158–164.
- ⁶³ Час (Чернівці), 1938, 5, 6, 8, 12 січня.
- ⁶⁴ ДАЧО, ф. 15. Префектура Чернівецького повіту, оп. 1, спр. 21133 Доповідь квестури поліції м. Чернівці про настрої населення Чернівецького повіту, арк. 10–12.
- ⁶⁵ 99. Șef-Rabinul Al.Șafran, în numele obștii evreiești, accepta Adresa de răspuns la Mesajul Tronului [99. Chief Rabbi Al. Șafran, on behalf of the Jewish community, accepts the Address in response to the Message of the Throne], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 400–401; 100. Dr. Al. Șafran face unele precizări în legătură cu proiectul legii pentru organizarea Colegiului Medicilor [100. Dr. Al. Șafran makes some clarifications regarding the draft law for the organization of the College of Physicians], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 401–402; 101. Propuneri la proiectele de lege prezentate Senatului de Ministrului educației naționale [101. Proposals for the bills presented to the Senate by the Minister of National Education], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 403–404.
- ⁶⁶ 102. Atitudinea populației evreiești față de cedarea Basarabiei, a Bucovinei de Nord și a Ținutului Herța prezentată în Parlament [102. The attitude of the Jewish population towards the cession of Bessarabia, Northern Bukovina and the Herța Land presented in Parliament], in «Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940)», p. 404–406.
- ⁶⁷ Carol al II-lea Rege al României, Însemnări zilnice: 1937–1951. vol. III: 15 decembrie 1939 — 7 septembrie 1940. Caietele 11–11A [Daily Notes: 1937–1951. vol. III: December 15, 1939 — September 7, 1940. Notebooks 11–11A], București, Editura Scripta, 1998, p. 228, 263, 267, 274.
- ⁶⁸ R.-F. Bruja, Carol al II-lea și partidul unic: Frontul Renașterii Naționale [Carol the II-d and single party: National Resurrection Front], Iași, Junimea, 2006, p. 218–228.
- ⁶⁹ «Додому в Райх!». Переселення німців з Північної Буковини 1940 року (Матеріали, свідчення, документи) [«Home to the Reich!». The resettlement of Germans from Northern Bukovina in 1940 (Materials, testimonies, documents)], Чернівці, Золоті литаври, 2004, с. 69.

References

1. Arhivele Naționale ale României, Serviciul județean al Arhivelor Naționale Suceava, fond. 101 Prefectura județului Rădăuți, dos. № 10/1923, 15 f.
2. Bruja R.-F., Carol al II-lea și partidul unic: Frontul Renașterii Naționale [Carol the II-d and single party: National Resurrection Front], Iași, Junimea, 2006, 334 p.
3. Bruja R.-F., Extrema dreaptă în Bucovina [The right-wing radicalism in Bucovina], Târgoviște, editura «Cetatea de Scaun», 2012, 439 p.
4. Bukovyna: natsionalni ruhy ta sotsialno-politychni protsesy 1918–1944 rr. Pohlyad dyplomativ (Dokumenty) [Bukovina: national movements and socio-political processes 1918–1944. The view of diplomats (Documents)], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2007, 228 s.
5. Carol al II-lea Rege al României, Însemnări zilnice: 1937–1951. vol. III: 15 decembrie 1939 — 7 septembrie 1940. Caietele 11–11A [Daily Notes: 1937–1951. vol. III: December 15, 1939 — September 7, 1940. Notebooks 11–11A], București, Editura Scripta, 1998, 416 p.
6. Clark R., Sfântă tinerețe legionară. Activismul fascist în România interbelică [Holy Legionary Youth. Fascist Activism in Interwar Romania], Iași, POLIROM, 2015, 286 p.
7. Consiliul de miniștri de ieri [Council of Ministers of the yesterday], in «Universul», 1923, 11 Februarie, № 35, p. 5.
8. Consiliul de miniștri de Vineri [The Council of Ministers of Friday], in «Universul», 1923, 11 Februarie, № 36, p. 1–2.
9. Consiliul de Miniștri și agitațiile studentești [The Council of Ministers and the student agitations], in «Universul», 1923, 4 Februarie, № 29, p. 1.
10. Chas (Chernivtsi), 1938, sichen.
11. Corpurile Legiuitoare. Camera [Legislative Bodies. Chamber], in «Universul», 1923, 10 Februarie, № 33, p. 5.
12. Corpurile Legiuitoare. Ședința dela 8 Februarie [Legislative Bodies. Meeting of February 8], in «Universul», 1923, 10 Februarie, № 34, p. 3.
13. Dezhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti, f. 15. Prefectura Chernivetskoho povitu, op. 1, spr. 21133 Dopovid questury politzii v. Chernivtsi pro nastroi naselennya Chernivetskoho povitu, 40 ark.
14. Dezhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti, f. 38. Questura politzii m. Chernivtsi, op. 2, spr. 559 Informatsiine povidomlennya politseyskykh orhaniv pro diyalnist i provedennya peredyborynykh zibranykh partii «natsional-liberal» v m. Chernivtsi, 12 ark.
15. «Додому в Райх!». Переселення німців з Північної Буковини 1940 року (Матеріали, свідчення, документи) [«Home to the Reich!». The resettlement of Germans from Northern Bukovina in 1940 (Materials, testimonies, documents)], Chernivtsi, Zoloti lytavry, 2004, 132 s.

16. Fridyung P., «My prosto hoteli, chtoby byl rai na zemle»: Vospominaniya evreiskoi kommunistki s Bukovyny [«We Just Wanted There to Be Paradise on Earth»: Memories of a Jewish Communist from Bukovyna], Lvov, Ekoinform, 2005, 300 s.
17. Heyman F., Povernennya pam'ati: Storinky evreiskoi istorii Chernivtsiv [Return of Memory: Pages of the Jewish History of Chernivtsi], Kyiv, Dukh i litera, 2016, 408 s.
18. În jurul agitațiilor antisemite [Around the anti-Semitic agitations], in «Viitorul», 1922, № 4421, 6 Decembrie, p. 2.
19. Industria din Bucovina. Indicatorul întreprinderilor industriale pe anul 1937 [Industry in Bukovyna. Indicator of industrial enterprises for 1937], Cernăuți, 1937, 79 p.
20. Ivan M., Evoluția partidelor noastre politice on cifre și grafice. Studiu comparativ al rezultatelor oficiale ale alegerilor pentru Camera Deputaților din anii 1919–1932 [The evolution of our political parties in figures and graphs. Comparative study of the official results of the elections for the Chamber of Deputies in the years 1919–1932], Sibiu, 1934, 63 p.
21. Kuller H., Presa evreiască bucureșteană: 1857–1994 [The Jewish Press of Bucharest: 1857–1994.], București, 1996, 164 p.
22. Marin V., Crez de generație [Creed of a Generation], București, 1937, 229 p.
23. Minoritățile naționale din România: 1918–1925. Documente [National minorities in Romania: 1918–1925. Documents], București, 1995, 784 p.
24. Minoritățile naționale din România: 1925–1931. Documente [National minorities in Romania: 1925–1931. Documents], București, 1996, 606 p.
25. Mișcarea studenților [The student movement], in «Universul», 1923, 10 Februarie, № 34, p. 1.
26. Moța I., Cranii de lemn. Articole 1922–1936 [Wooden Skulls. Articles 1922–1936], Sibiu, Editura «Totul pentru Țară», 1936, 254 p.
27. Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919–1940). Documente (extrase) [Jewish Parliamentarians in the Legislative Assembly of Romania (1919–1940). Documents (extracts)], București, Hasafer, 1998, 426 p.
28. Piddubnyi I., Mistse ta rol Benno Shtrauchera u zhytti evreiskoi hromady Chernivtsiv ta Bukovyny kintsya XIX — pershoi chverti XX st. [The place and role of Benno Straucher in the life of the Jewish community of Chernivtsi and Bukovyna in the late 19th — first quarter of the 20th century], in «Naukovi pratsi Kam'yanets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: istorychni nauky», 2022, vyp. 35, s. 178–190.
29. Piddubnyi I., Natsionalni menshyny Rumunii v umovah korolivskoi dyktatury: poshuk shlyakhiv spivpratsi z rejymom [National minorities of Romania under the conditions of the royal dictatorship: searching for ways of cooperation with the regime], in «Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk naukovykh statei. Istoryia. Politychni nauky. Mijnarodni vidnosyny», Chernivtsi, Ruta, 2006, vyp. 323–324, s. 158–164.
30. Piddubnyi I., Partii, parlament, korol ta urjad. Rozvytok i vzaemodiya elementiv politychnoi systemy Rumunii u 1918–1940 rr. [Parties, Parliament, King and Government. Development and Interaction of Elements of the Political System of Romania in 1918–1940], Chernivtsi, Druk Art, 2019, 912 s.
31. Piddubnyi I., Politychni podii ta sotsialne jyttya Bukovyny u 1919 rotsi [Political events and social life of Bukovyna in 1919], in «Naukovyi visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yuriya Fedkovycha: Istoryia», Chernivtsi, Chernivetskyi universytet, 2020, № 2, s. 84–106.
32. Piddubnyi I., Pozytsiya V. Fildermana shchodo «evreiskoho pytannya» ta yoho mistysya v politychnomu jytty Rumunii 1920-h rokiv [V. Filderman's position on the «Jewish question» and its place in the political life of Romania in the 1920s], in «Rocznik Chełmski», 2020, t. 24, s. 271–289.
33. Piddubnyi I., Stanovyshche evreiv u Rumunii mijvoiennoho periodu [The Status of Jews in Romania during the Interwar Period], in «Istorychna panorama: Zbirnyk naukovykh statei ChNU. Spetsialnist «Istoryia»», Chernivtsi, Ruta, 2008, vyp. 6, s. 30–41.
34. Recensământul General al populației României din 29 Decembrie 1930. vol. II: Neam, limba maternă, religie [General Census of the Romanian population of December 29, 1930. vol. II: Nation, mother tongue, religion], București, 1938, 940 p.
35. Rotshild D., Shidno-Tsentralna Evropa mij dvoma svitovymy viinamy [East-Central Europe between the Two World Wars], Kyiv, Mehataip, 2001, 496 s.
36. Șafran A., Un tăciune smuls flăcărilor. Comunitatea evreiască din România: 1939–1947. Memorii [An ember plucked from the flames. The Jewish community in Romania: 1939–1947. Memoirs], București, 1996, 407 p.
37. Shevchenko N., Chernovitskaya Atlantida [Chernivtsi Atlantis], Chernivtsi, Zoloti lytavry, 2004, 112 s.
38. Shtivelman M., Marsh smerti [Death March], Rio-de-Janeiro, Imaho, 2004, 234 s.
39. Știri din Țara primite dela corespondenții noștri pe ziua de 30 Decembrie. Iași [News from the Country received from our correspondents on December 30. Iași], in «Universul», 1923, 1 Ianuarie, № 1, p. 6.
40. Zhydy protestuyut! [Jews protest!], in «Chas», 1929, 19 lypnya, ch. 233.